

Anđela M. Dukić*
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Bezbednost i industrijsko nasleđe – studija slučaja: Elektronska industrija Niš

SAŽETAK

Kompleks *Elektronske industrije* u Nišu predstavlja značajno arhitektonsko-urbanističko ostvarenje objekata i celina industrijske namene na teritoriji južne Srbije. Pored uloge glavnog nosioca privrednog dohotka podneblja u periodu nakon Drugog svetskog rata, zaključno sa devedesetim godinama dvadesetog veka, istančao se i njen doprinos u sferi obrazovnih i socijalnih pitanja radništva Niša i okoline. Uz to, nakon secesije i dezintegracije jugoslovenskih država nametnula su se mnogobrojna pitanja održivosti i prenamene objekata fabrika i infrastrukturnih mreža unutar kompleksa. Evidentirani su problemi dosledne upotrebe zatečenog prostora nakon sukcesivne privatizacije i partikularizacije pogona, kao i mnogobrojna bezbedonosna pitanja. Na liniji sa tim, saopštenje se primarno fokusira na istoriografski osvrt na podizanje *Elektronske industrije*. Težište rada predstavlja prikazivanje i razmatranje problema urbane bezbednosti nastalih usled neadekvatnih intervencija na eksterijerima i unutar pojedinačnih objekata. Biće govora o praksama zanemarivanja koje kao rezultat dovode do ekoloških opasnosti u recentnom periodu. Takođe će biti izvršena komparativna analiza sanacije i događaja koji su usledili nakon požara iz 1982. godine, kada je znatno ruinirana *Fabrika poluprovodnika*, i onog iz 2023, u kome je izgorelo preko 3.000 kvadratnih metara nekadašnje *Fabrike kolor katodnih cevi*. Navedeni segment rada posmatran je sa više tačaka gledišta

* andjela.m.dukic@gmail.com

zarad sagledavanja kako bezbedonosnih tako i arhitektonsko-urbanističkih pitanja. Istaknuti činioci inherentno su uticali na formalne i funkcionalne odlike objekata. Finalno, u cilju aktuelizacije i isticanja problema mogućnosti održivosti industrijske arhitekture, biće govora o učestalom ruiniranju, nepravovremenoj valorizaciji i zaštiti objekata industrijske namene, kao i o posledicama koje su se razvile usled postojanja i usložnjavanja političkih, socijalnih, bezbednosnih i ekoloških faktora.

KLJUČNE REČI: *arhitektura, urbanizam, Elektronska industrija Niš, industrijsko nasleđe, bezbednost*

UVOD

Elektronska industrija Niš predstavljala je glavni nosilac privrednog dohotka južne Srbije u periodu nakon Drugog svetskog rata, zaključno sa devedesetim godinama dvadesetog veka. Pored primarnih proizvodnih delatnosti, višestruko je usloвила oblikovanje radništva i novih obrazovnih profila, potpomognutih mnogobrojnim usavršavanjima i stipendijama za sticanje visokih stepena školovanja. Korene izgradnje kompleksa *Ei-Niš* je moguće pratiti već tokom prvih posleratnih godina. Na predlog Ministarstva industrije i rudarstva Srbije, 10. aprila 1948. godine Vlada Republike Srbije donela je rešenje o osnivanju *RR-Zavoda* sa sedištem u Nišu (Ранђеловић, 2003: 37). Ovim je započet proces arhitektonsko-urbanističkog oblikovanja novog giganta, koji je od 1962. godine poneo naziv *Elektronska industrija Niš*.

Kompleks *Elektronske industrije Niš* se, u skladu sa investicionim talasima i periodima ekonomske stabilizacije, razvijao rapidnom brzinom, čime je celokupan potez poprimio formu gradilišta. Nedostatak arhivske građe umnogome onemogućava zaokružen pregled arhitektonsko-urbanističkog razvoja i proširenja *Ei-Niš*, koji je fragmentarno moguće rekonstruisati zahvaljujući partikularnim članima u periodičnim publikacijama. Problemi izazvani tranzicionim periodom privatizacije i stečajni postupci aktivno otežavaju prikupljanje i obrađivanje dokumentacije, koja se poluproizvoljno doprema Istorijском arhivu Niša, dok je njen veliki deo već stradao nemarom i naletom vandalizma. Uzevši u obzir navedene činioce, biće istaknuti odabrani primeri autorske arhitekture, kao i opasnosti koje prete daljoj degradaciji ove urbane matrice.

ARHITEKTONSKO OBLIKOVANJE ELEKTRONSKE INDUSTRIJE NIŠ

Nakon Drugog svetskog rata, industrijski pogoni i kompleksi po pravilu zauzimaju prostore van ili na obodima grada, najčešće na prostorima bez prethodne tradicije i infrastrukture. Prema programima institucija planske privrede, izgrađivani su impozantni hektari fabričkih hala (Mitrović, 2003: 23). Situirana izvan gustog urbanog tkiva, na putu Niš–Niška Banja, *Elektronska industrija* je bila strateški pozicionirana sa namerom nesmetanog razvoja i proširenja. Prvi objekti unutar fabrike bili su *Upravna zgrada*, *Alatnica* i *Centralni magacin*, čije je podizanje započeto ubrzo nakon polaganja kamena temeljca 12. jula 1948. godine. Pored angažovane građevinske operative, veliki deo izgradnje potpomognut je Narodnim frontom grada Niša, koji je bio organizator stvaranja radnih brigada (Ранђеловић, 2003: 40). Kako su inicijalne projekte izradili nemački stručnjaci, usled nedostatka dokumentacije i političkih promena i prevrata uslovljenim rezolucijom *Informbiroa* 1948. godine, još uvek nije moguće definisanje autorstva prvobitnog arhitektonskog tkiva *Ei-Niš*. Izgrađeni objekti formalno su pratili industrijsku tradiciju, te su njihove oblikovne karakteristike oličene u simetriji i tipiziranoj prostornosti prilagođenoj kretanju, dok su im fasadna platna istovetno raščlanjena polihromnim horizontalnim trakama i mnogobrojnim prozorskim oknima, time naglašavajući i funkcionalnu i estetsku komponentu zgrada. Uvođenjem samoupravnog modela 1950. godine i prvim talasom masovne proizvodnje utaban je put ka prezentovanju na sajmovima i okretanju ka inostranom tržištu, što je u dugoročnom planu umnogome uslovalo intenziviranu izgradnju tokom šezdesetih godina (Ранђеловић, 2003).

Najavljeno podizanje *Fabrike kolor katodnih cevi* i *Fabrike poluprovodnika* 1961. godine otpočelo je drugi ciklus investicija, te je sukcesivno sledilo proširenje *Upravne zgrade* (arh. Aleksandar Ivanović Medvedev), projektovanje *Automatizovane fabrike* (inž. Teofilo Kostić i Desimir Spasić), kao i izgradnja nove zdravstvene stanice (arh. Borislav Spasić i Aleksandar Buđevac), samoupravnog restorana za radnike *Ei-Niš* (arh. Borislav Spasić), *Zgrade realizacije i prodaje* (arh. Aleksandar Buđevac) i *Fabrike aparata široke potrošnje* (arh. Stefaniya Ilić i Bratislav Popović) (IAN – 26. f-2/2693; IAN – 139. f-12; IAN – 1943/1359; IAN – 1943/1622 ; IAN – 1943/3527). Razvojni tokovi

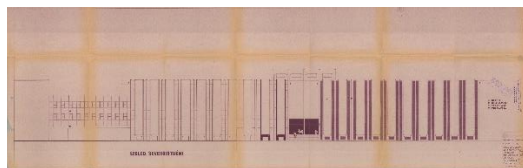
usložnjavanja matrice *Ei-Niš* umnogome su pratili savremene oblikovne tendencije, te je nadležni arhitektonski kadar implementirao skladan odnos formalnih i funkcionalnih karakteristika zgrada (Slika 1). U slučaju nadgradnji i proširenja vodilo se računa o zatečenom stanju, te je, pored prostornosti, simetrije i opšteg odnosa masa, zadržan vizuelni identitet.

Slika 1.

Tokom sedamdesetih godina evidentiran je nastavak izgradnje na istočnom potezu kompleksa, kao i usložnjavanje i prilagođavanje centralne matrice. Započeto je podizanje *Fabrike rendgen aparata*, *Fabrike elektromedicine*, *Fabrike elektromehaničkih delova Čegar* i drugih (Panđelović, 2003: 157). U rad su puštene *Fabrika štampanih ploča* i *Fabrika profesionalne elektronike*, a projektovana je i trospratna administrativna zgrada ujednačenih kubičnih formi (arh. Đorđe Gligorijević i inž. Dragoljub Stojanović). U slučaju nove *Fabrike poluprovodnika*, projektna dokumentacija svedoči o potrebi da zgrada prevashodno bude funkcionalna, ekonomična, adaptibilna i da ispunji savremene estetske zahteve (IAN – 1943/1442). Arhitekta Aleksandar Buđevac je tokom razrade fasadnog sklopa implementirao racionalističke forme, pri čemu je masivni horizontalni objekat razruđen snažnim simetričnim vertikalama. Započeto tokom prethodne decenije, primetno je i pretrajavanje negovanja principa autorске arhitekture i slobodnog projektantskog izražavanja (Slika 2). I pored aspekata koje je bilo neophodno ispuniti – poput ustaljenih konstrukcionih sistema, propisanih visina, rasporeda i pročišćenosti prostorija neretko oslobođenih pregradnih zidova i stubova, arhitektima je omogućen razvoj formalnog stilskog izraza. Transponovanje sa industrijskog građevinarstva na industrijsku arhitekturu uslovalo je promenu percepcije savremenika, koji su afirmativno

pozdravili formiranje heterogenog prostora, definišući ih kao isto-rijsku prekretnicu (Живковић, 1993: 33).

Slika 2.

Početak naredne decenije obeležila je najveća investicija u isto-riji *Ei-Niš* – ostvarenje saradnje sa holandskom firmom *Philips* omo-gučilo je podizanje *Fabrike kolor katodnih cevi* za televizore u boji. Forma u ovom slučaju prati funkciju, te fasade *Fabrike kolor katodnih cevi*, obogaćene skladnim nizovima istovetnih prozora nalik televi-zorskim ekranima, evociraju namenu objekta. Uz navedeno, izrađe-ni su i projekti za novu *Galvanizaciju i lakirnicu* (arh. Draginja La-zić) i zgradu *Istraživačko-razvojnog instituta* (arh. Đorđe Gligorijević) (IAN – 351/113-82; IAN – 351/552-83). Devedesete godine prošlog veka propratila je opšta deklinacija na svim nivoima produkcije, te je, osim nevelikih adaptacija i dogradnji skloništa u skladu sa aktuel-nom političkom klimom, stagnirao i arhitektonski razvoj kompleksa.

BEZBEDNOSNI PROBLEMI I POSLEDICE PO ARHITEKTONSKI SLOJ ELEKTRONSKE INDUSTRIJE

Sukcesivna privatizacija *Elektronske industrije*, te otkup i zakup pojedinih objekata, doveli su do njihove formalne i funkcionalne prenamene. Promena načina utilitizacije industrijskog prostora ne predstavlja inherentno negativnu praksu, kada je posredi informi-san pristup koji izostaje u ovom slučaju. Iako je ubrzo nakon tran-zicionih izmena i reorganizacije strukture poslovanja došlo i do po-sledica na objekte i proizvodne hale fabrika, tokom petogodišnjeg perioda (2019–2024) su evidentirane rapidne fizičke promene iz-građenog korpusa i mreža kretanja, pri čemu je primarnu ulogu u neplanskim izmenama i sporadičnim devastacijama iznedrio ljud-ski faktor. Osim u neposrednoj blizini objekata čije prostorije koriste privatne firme, krug *Ei-Niš* je zapušten (Slike 3–4). Od kako je predu-zeće *Ei Zaštita* prestalo sa radom ne postoji strukturalna organizacija

čišćenja i održavanja poteza industrije, koji je, uz objekte i hale, bio oplemenjen humanim aspektom: skulpturama, parkovskim i cvetnim površinama (juznevesti.com). Pozicija *Elektronske industrije Niš* van urbanog gradskog tkiva umnogome je omogućila nisku stopu potencijala krimogenosti prostora, no, uprkos udaljenosti od gusto naseljenih područja, primetna je stopa vandalizma. Kako je ovaj industrijski kompleks neograđen, te ne poseduje obezbeđenje osim u slučajevima kada su privatna lica angažovana za poslove čuvanja pojedinih objekata, kolski i pešački pristup fabrikama je moguć i neometan sa više strana. U velikom broju slučajeva, fizičkim licima je omogućeno kretanje unutar objekata koji su trenutno u celosti ili parcijalno van aktivne upotrebe. Kako se u njihovoj unutrašnjosti još uvek nalaze stari prozorski otvori, vrata i napušten mobilijar, i u određenim slučajevima dokumentacija na policama i u registrima, postoji više nivoa opasnosti – sa jedne strane, dotrajalost i lomljivost zatečenih predmeta, te nemar pri rukovanju njima potencijalno mogu ugroziti pojedinca koji se kreće kroz zadati prostor, i *vice versa* – pojedinac može doprineti daljem razaranju enterijera zgrada. Sa druge strane, usred nepravovremenog odlaganja preostale pisane građe, u slučaju vandalizama, ona neretko biva razbacana po prostoru, pocepana ili spaljena, čime se gubi mogućnost njenog adekvatnog prikupljanja, klasifikovanja i čuvanja.

Slika 3.

Slika 4.

Tokom perioda aktivnog razvoja *Elektronske industrije Niš*, sistematično su rešavana bezbedonosna i infrastrukturna pitanja. Na liniji sa tim, u saradnji sa *Kosovoprojektom Beograd* izrađen je dalekovod u više etapa, dok je *Mašinoprojekt Beograd* implementirao spoljni kablovski razvod (IAN – 274. f-14; IAN – 31212/21036). Potrebe za sistematičnim odlaganjem, ispitivanjima i korišćenjem hemijskog materijala i otpada ostvarene su uz doprinos Instituta za studije i projektovanje gasnih postrojenja *Naftagasom*, čiji su stručnjaci izradili *Postrojenje za butan propan gas* (IAN – 07-36934/67). Uz to, *Investprojekt Niš* je izradio *Stanicu zaštitnih gasova* sa laboratorijom i prostorijama za uređaje za mešanje gasova, dok je *Sokoprojekt* projektovao objekat bunkera za ostavu hemikalija (IAN – 1943/1442; IAN – 351-800-06). U okviru sačuvanih izvoda iz tabaka projektne dokumentacije, po pravilu je naglašavano i potcrtavano da objekti treba da zadovolje propise u pogledu zaštite od požara, eksplozija i zaštita na radu. Uprkos činjenici da su navedeni propisi pitanje ustaljene prakse koju je trebalo implementirati na generalnom nivou, dodatno su značajni kada je reč o objektima industrijske namene u skladu sa prirodom proizvodnih i skladišnih pogona, višestruko podložnijim zapaljivosti i posledičnom ruiniranju konstruktivnog sklopa. Kada je u fokusu pitanje ekoloških opasnosti u savremenom dobu, neizostavne činioce predstavljaju neadekvatno odlaganja otpada, nemar i izostanak reakcije ustanova i institucija nadležnih za ovaj vid osiguranja prostora, radnika i dalje – stanovništva. Niški hemičar i bivši radnik *Elektronske industrije* Radiša Spasić je 2009. godine inicirao rešavanje problema čišćenja i odlaganja raznovrsnog preostalog radioaktivnog materijala, koji se u velikoj količini nalazio unutar kompleksa.¹ Pokrenuta je i inicijativa da se u svim upravama osnuje tim za problematiku zaštite životne sredine.

1 Autorka rada je izvršila razgovore sa hemičarem Radišom Spasićem u kompleksu *Elektronske industrije* maja i juna 2024. godine. Spasić je u *Ei* bio zaposlen u

Prestanak utilitizacije postrojenja za otpadne vode direktno utiče na zdravlje okoline kojoj, između ostalog, preči višestruko zagađenje usled pozicije fabričkog kruga. S obzirom na to da je *Elektronska industrija* izgrađena na kaskadnom terenu, te da se on pod nagibom sukcesivno spušta ka arheološkom nalazištu *Medijana*, kao i prema niškom vodovodu, u slučaju snažnijih padavina, praćenih erozijama zemljišta, moglo bi da dođe do slivanja radioaktivnih materija ka njima. Ovim bi bilo ugroženo kako kulturno-istorijsko nasleđe područja tako i opšte zdravlje građana. Zbog prevencije te vrste događaja neophodno je ispitati mnogobrojne uzorke zemljišta – usled dugogodišnjeg zanemarivanja, izostanaka pregleda i održavanja postrojenja i boca sa raznovrsnim materijalima, trenutno nije poznato u koliko meri su teren, a sa njim i građeni objekti, zdravi.²

Kao partikularni slučaj je moguće posmatrati nekadašnju fabriku *Ei Čegar*, koja je imala postrojenje u čijem je podrumu otpad bio odlagan u džakovima. S obzirom na pomenute procese promena vlasništva, te prebacivanja odgovornosti, koje je neretko rezultiralo statusom *quo*, neraščišćen otpad je usled prokišnjavanja tokom dužeg vremenskog perioda došao u kontakt sa zemljištem, čije trenutno stanje tek treba da bude ispitano. Pored navedenog, tek nakon više od dve decenije zanemarivanja, iz kruga fabrike su tokom 2022. godine sklonjene boce eksplozivnih gasova fosfina (PH_3) i silana (SiH_4), za čije je održavanje predviđena stroga kontrola na svakih šest meseci do dve godine (euronews.rs). Između ostalog, pokrenuta je inicijativa da se prostor kompleksa preda gradu Nišu, te bi zbog preuzimanja uprave bilo potrebno da se teren u potpunosti raščisti i sanira.³ U krugu industrije evidentirana je aktivna upotreba azbestnog otpada u vidu ploča, koje je trebalo skladištiti na način da se spreči raznošenje azbestnih vlakana i prašine i odložiti pod kontrolisanim uslovima (Pravilnik o postupanju sa otpadom koji sadrži azbest). Primetno je i nepravilno odlaganje plastičnog, drvenog, mešovito i otpada u vidu ostataka staklene vune.

periodu od 1988. do 2008. godine. Ovom prilikom mu se zahvaljujem na podeljenim informacijama iz sfere njegovog stručnog rada i doprinosa čišćenju i očuvanju, kao i na uvidu u „Izveštaj o preliminarnim istraživanjima na lokaciji Elektronska industrija Niš” iz juna 2018. godine.

2 Iz intervjua sa Radišom Spasićem 3. juna 2024. godine.

3 *Isto*.

Uz opravdanu predostrožnost sa stanovišta zaštite životne sredine, nameće se i pitanje očuvanja arhitektonskog sloja, koji je posledično ugrožen usled mogućnosti ružiranja požarima. Blisku povezanost bezbedonosnih i arhitektonskih problema moguće je percipirati kroz kontekstualnu analizu dva incidenta u kojima su oštećene zgrade *Fabrike poluprovodnika* 1982. godine i *Fabrike kolor katodnih cevi* 2023. Koncem 1982. godine, 24. decembra, tokom rada druge smene došlo je do požara u odeljenju Optoelektronskih komponentata, koji se veoma brzo proširio kroz ventilacioni sistem objekta. Na prvoj liniji pokušaja sanacije bili su radnici koji su pokušali da požar lokalizuju, no, usled prirode konstruktivnog sklopa fabrike, nije bilo moguće rešenje u tom vidu. Zajedničkim dejstvom vatrogasnih jedinica *Elektronske industrije*, grada Niša, Regiona i JNA požar je ugašen nakon troipčasovnog truda (Ранђеловић, 2003: 245). Organizovana interna struktura *Ei* podrazumevala je i postojanje centrale nadležne za pitanja požara, pri čemu je svaka prostorija imala javljač putem koga je efikasno kroz fabričke pogone sprovedena komunikacija i, dalje, sanacija nastalih problema.⁴ Kako je u potpunosti uništen pogon Optoelektronskih komponentata, a druge linije i pogoni *Fabrike poluprovodnika* stradali u određenoj meri, načinjena je velika materijalna šteta koja je nadoknađena udelom solidarnosti radnika i građana koji su uputili novčanu pomoć. Svi radnici *Elektronske industrije* su dali po jednu dnevnicu zarad sanacije posledica požara. Nadežni organi su ubrzo usvojili *Program mera za sanaciju posledica požara*, koji je implementiran zarad podizanja efikasnosti u ovakvim slučajevima (Ранђеловић, 2003: 245). Tokom juna 1983. godine građevinski inženjer Ivan Veličković je izradio projekat sanacije istočnog dela fabrike, po kome su skinuti deformisani nosači i postavljeni novi i sanirani stubovi unutar objekta (IAN – 351/334-83). Požar 26. novembra 2023. godine je višestruko devastirao prostor nekadašnje *Fabrike kolor katodnih cevi*, kada je izgorelo više od 3.000 kvadratnih metara poslovnog, proizvodnog i magacinskog prostora. Tek je petog dana od izbijanja požara došlo do *faze likvidacije* (juznevesti.com). Pored mobilijara, delom su stradale međuspratna i krovna konstrukcija, a veoma oštećene fasade i nosivni elementi. Predstavnici gradske vlasti su istakli da će grad pomoći u okvirima svojih mogućnosti, pri čemu je naglašeno da će javno-komunalna preduzeća doprineti u raščišćavanju pogona

4 Isto.

(slobodnaevropa.org). Uprkos navedenom, stanje na terenu iz juna 2024. godine svedoči o neagilnosti obeju strana – objekti i njihovi enterijeri su još uvek neraščišćeni i neosigurani, postoji opasnost od daljeg urušavanja, a na prilaznom prostoru se nalazi velika količina oštećenih i otpadnih materijala (Slika 5).

Slika 5.

U skladu sa navedenim primerima moguće je definisati i mapirati razlike u pristupu sanacijama u slučaju požara, pri čemu se primarno ističe izostanak brze i efikasne intervencije. Direktno se na ovu problematiku nadovezuje izostanak internog sistema i vatrogasne brigade, čije je prisustvo na terenu neophodno. Neminovno je da je udeo različitog političkog poretka i društvene zbilje umnogome doprineo dihotomiji pristupa, pri čemu je u prvom slučaju primaran kolektivitet, te sa njim intervencija radništva, dok je u drugom slučaju primetna individualizacija u aspektima kojima je neophodna organizovana struktura. Zahvaljujući sistemskom rešavanju problema, pogoni *Fabrike poluprovodnika* su u kratkom roku vraćeni u rad, a objekat konstruktivno ojačan, dok je oštećen prostor nekadašnje *Fabrike kolor katodnih cevi* višestruko devastiran i parcijalno ruiniran, te ostavljen da dodatno deklinira pod opštim klimatskim uslovima. Uprkos implementiranom modelu poslovanja u neoliberalnom kapitalizmu, neophodan je dijalog između predstavnika postojećih firmi koje trenutno rade u okviru kompleksa *Elektronske industrije* u cilju donošenja *odluka* koje bi bile od opšte koristi za sve participante.

ZAKLJUČAK

Industrijska arhitektura je poslednja u nizu različitih tipova kojima je priznata vrednost graditeljskog nasleđa, nakon što je deceni-

jama tretirana kao drugorazredna projektantska disciplina kojoj nedostaju estetika i duhovnost (Kurtović-Folić, 2003: 12; Кадијевић, 2012: 13). Pažnju istoriografa su zaokupljale pojedinačne građevine industrijske namene koje se ističu originalnim arhitektonskim pečatom, dok su klasifikacije i detaljne kontekstualne analize izostale, uslovljavajući nedostatak celovite valorizacije (Кадијевић, 2012: 14). Vizuelni identitet *Elektronske industrije Niš* nije na liniji sa ustaljenim obrascima industrijske arhitekture usled odaljavanja od ogoljenog funkcionalističkog poretka, te okretanja ka individualiziranom estetičkom izrazu. Prateći nove forme oblikovanja industrijskih objekata i njihove neposredne okoline, *Ei-Niš* je etabliran kao kompleks oslobođen retrogradnih stilova (Живковић, 1993). Uprkos civilizacijskoj vrednosti oličenoj u velikom uticaju na razvoj tehnike i nauke, značaju za područje, kao i estetskim vrednostima pojedinačnih objekata i celine kompleksa (Zakon o kulturnim dobrima), još uvek nije bilo pokretanja postupaka zaštite *Elektronske industrije Niš*. Izostala je i pravovremena valorizacija arhitektonsko-urbanističke matrice celokupnog poteza i njegovih partikularnih elemenata, te je u stručnoj i široj javnosti zanemaren udeo arhitekata i inženjera koji su višestrukim kreativnim doprinosom oblikovali kompleks. U skladu sa konačnim stečajnim postupkom iz 2016. godine, parcijalnim privatizacijama i sukcesivnim naglim i neplanskim prenamenama zatečenog izgrađenog fonda, *de facto* izostaje mogućnost zaštite *Ei-Niš*. Pored navedenog, mnogobrojni bezbednosni problemi, prevashodno ekološke prirode, umnogome utiču na dalje korišćenje zatečenog industrijskog prostora. Uprkos tome, neophodno je pozivanje na ekspertski dijalog u cilju aktuelizacije arhitektonskog industrijskog nasleđa i prepoznavanja njegovih opštih i specifičnih vrednosti, čime bi u dugoročnom planu moglo biti govora o proglašenju pojedinih objekata kulturnim dobrima. Na liniji sa tim značajni su principi interdisciplinarnih, kao i partikularnih pristupa u cilju sagledavanja svih faktora i slike opšteg stanja industrijskog nasleđa u Srbiji.

IZVORI

Istorijski arhiv Niš (IAN), fond SO Niš:

IAN – 26. f-2/2693; IAN – 1182. f-43/20038; IAN – 28306/66; IAN – 1943/1622; IAN – 1943/1359; IAN – 1943/3527; IAN – 351/900-78;

IAN – 351/113-82; IAN – 1943/1442; IAN – 351/552-83; IAN – 274. f-14; IAN – 31212/21036; IAN – 07-36934/67; IAN – 1943/1442; IAN – 351-800-06; IAN – 351/334-83

LITERATURA

EI Niš urasla i puna otpada – predlog da je održavaju borci (2019). <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/EI-Nis-urasla-i-puna-otpada-predlog-da-je-odrzavaju-borci.sr.html>

Hemijski otpad u EI Niš je „ekološka tempirana bomba” upozoravaju stručnjaci, država kaže da ima plan da reši problem (2021). <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/10418/hemijski-otpad-u-ei-nis-je-ekoloska-tempirana-bomba-upozoravaju-strucnjaci-drzava-kaze-da-ima-plan-da-resi-problem/vest>

Кадијевић, А. (2012). Индустијска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења. *Годишњак града Београда*, LIX, 11–36.

Kurtović-Folić, N. (2003). Industrijsko naselje postoji, *DaNS*, 41, 12–14.

Mitrović, M. (2003). U pravim rukama – drugi put, *DaNS*, 41, 23.

Požar u Elektronskoj industriji, dan peti: „U fazi je likvidacije” (2023). <https://www.juznevesti.com/Hronika/Pozar-u-Elektronskoj-industriji-dan-peti-U-fazi-je-likvidacije.sr.html>

Ранђеловић, Н. (2003). *Пола века у корак са светом 1948–1998*. Ниш: Еи корпорација.

Zbog požara u Nišu bez posla 1500 radnika (2023). <https://www.slobodnaevropa.org/a/nis-pozar-ei-radnici/32708367.html>

Живковић, М. (1993). *Градитељи Ниша, непознато о познатом*. Ниш: Градина.

Pravni propisi

Pravilnik o postupanju sa otpadom koji sadrži azbest („Sl. glasnik RS”, br. 75/2010).

Zakon o kulturnim dobrima („Sl. glasnik RS”, br. 71/94, 52/2011, 99/2011, 6/2020 i 35/2021).

SECURITY AND INDUSTRIAL HERITAGE – CASE STUDY: ELECTRONICS INDUSTRY NIŠ

SUMMARY

The Electronic Industry in Niš represents a significant architectural-urban achievement of industrial facilities and units in Southern Serbia's territory. In addition to the role of the main bearer of the region's economic income in the period from after the Second World War until the nineties of the twentieth century, its contribution was refined in the field of educational and social issues of the workers of Niš and its surroundings. In addition, after the secession and disintegration of the Yugoslav states, numerous issues of sustainability and repurposing of factory facilities and infrastructure networks within the complex arose. The problems of consistent use of the space after successive privatization and particularization of plants, as well as numerous security issues, were recorded. Accordingly, the announcement primarily focuses on a historiographic review of the building of the Electronic Industry. The center of the work represents the presentation and consideration of urban security problems caused by inadequate interventions on exteriors and inside individual buildings. Neglect practices that have led to environmental hazards in recent periods will also be considered. The paper will present a comparative analysis of sanitation and the events that followed the fire in 1982 when the *Semiconductor Factory* was significantly ruined, and the one in 2023, in which more than 3000 square meters of the former *Color Cathode Tube Factory* burned down. The mentioned segment of the work was observed from several points of view for the understanding of both security and architectural-urban issues. Prominent factors inherently influenced the formal and functional features of the buildings. Finally, in order to actualize and emphasize the problem of the sustainability of industrial architecture, we will talk about the frequent ruination, untimely valorization, and protection of industrial buildings, as well as the consequences that have developed due to the existence and complications of political, social, security and environmental factors.

KEYWORDS: *architecture, urbanism, Electronics industry Niš, industrial heritage, security.*